

Enligt en högre lag

Det har nu gått flera år sedan den stackars Esther gick hädan vid sin fars fötter, och också Moses Freudenthal har varit död länge. Men det stora vita huset vid Heerstraße, som nu tillhör rabbin i Sadagóra, ligger där än i dag lika stolt och ståtligt som på den tiden när den hårde, olycklige mannen bodde där. Över dörren hänger nu en äggformad bleckskylt, en svart örn är målad mot en gul bakgrund och runtomkring finns kantskriften ”K.K. Distriktsdomstol”¹. Ty där, där Moses en gång sörjde sin dotter, där förhörs nu de rutenska tjuvarna, de polska bedragarna och de judiska ockrarna. Detta sker på bottenvåningen till höger, till vänster ligger alltjämt affären som Moses förestod, endast skylten visar ett annat namn: ”Nathan Silbersteins speceri- och vinhandel”. V:et i ”vin” är litet, och i ordet ”speceri” finns ett s i stället för c – men det beror enbart på den lille puckelryggige Janko, han som målade skylten.

På andra våningen har nästan inget förändrats under den nye ägaren; där bor, som på Moses tid, distriktsläkaren och distriktsdomaren som hyresgäster. Med den skillnaden att distriktsdomaren är en annan, det är inte längre den gulaktige, magre herr Hippolyt Lozinski utan herr Julko von Negrusz. Han är herr Lozinskis efterträdare i ämbetet men i alla avseenden olik denne. Herr Lozinskis eviga måltavla var judarna, fattig som rik – dock inte deras hjärtan utan deras pengapung. Och det som han pressade ur de rika judarna, det utfodrade han i gengäld de fattiga kristna med: adelsmännen, ämbetsmännen, löjtnanterna. Hans hustru Kasimira, som stammade från det högadliga huset von Cybulski, vilket

¹ K.K: förkortning för *Königlich und kaiserlich* (kunglig och kejsarlig). Efter den så kallade *kompromissen* 1867 (tyska: *Ausgleich*), som stärkte Ungerns ställning i kejsardömet Österrike, var den österrikiske kejsaren också kung över Ungern. Öa.

betyder ”af Lök” på tyska, överglänste inom en radie av fem mil² alla andra kvinnor genom tre förträffliga karaktäsegenskaper: flest skulder, den mest glänsande toaletten, den mest rasande danslusten. Och hon satte horn på sin äkta makes huvud, så stora att det knappt gick att begripa hur han lyckades få på cylindern på det gula, magra huvudet.

Men allt detta har nu förändrats.

Herr von Negrusz pressar inte judarna på något och slösar inte upp något tillsammans med de kristna. Han lever bara för sitt ämbete och sin familj, två söta små pojkar och en ung, vacker hustru. Denna kvinna är vacker, mycket vacker. Figuren slank och ändå frodig, smidig och ändå kungligt stolt, ansiktet blekt, ädelt, skarpt skuret, ögonen mörka och drömmande och djupa, avgrundsdjupa. Men det märkvärdigaste i all denna skönhet är hudens färg, den matta, milda gulaktiga vitheten, bärnstensvit skulle man kunna kalla den, över vilken hälsans rodnad bara ligger som en fin hinna. Figuren och detta ansikte – de för tankarna till Sulamit och Suleika³, Orientens ljuva skönhetsglans. Men distriktsdomarens hustru bär ett litet kors om halsen och på hennes visitkort står det: ”Christine von Negrusz”.

Det är egentligen gåtfullt och märkligt, men denna kvinna umgås med de andra människorna enbart genom dessa kort. Hon tar inte emot några besök, hon avlägger inga; mellan henne och den vörtnadsvärda societeten i Barnow har en gräns dragits, som ingen av de båda sidorna överskrider. Om en gift ämbetsman placeras i Barnow så instrueras han noggrant av sina kolleger: av herr von Wolanski lånar han den gamla karossen med de gamla skimlarna och åker tillsammans med sin äkta

² I originalet: *Meilen* (sg. *Meile*). Möjligen avses den österrikiska ”postmilen” (ca 7 586 m). Öa.

³ *Sulamit*: hebreiskt ord som betecknar ”bruden” i Höga visan. I Bibel 2000 översätts det med ”flickan från Shulem”. *Suleika*: kvinna besjungen av Goethe i *Väst-östlig divan*. Öa.

hälf fram till det stora, vita huset. Där skickar han upp de båda korten till andra våningen och får svaret: herrskapet beklagar men herr distriktsdomaren har förhinder och den nådiga frun är opasslig. Och en vecka senare, i samma vagn, åker herr von Negrusz med sin hustru fram till den nye ämbetskollegans våning och sedan utspelas samma komedi med ombytta roller. Därmed upphör genast allt vidare umgänge. Sådan är seden som till slut blev till lag.

Och så ytterligare en sak. Fru Christine går aldrig ut ensam, hon lämnar huset endast några gånger i veckan för en promenad vid sin makes sida. Alla de andra i den lilla staden tar sina promenader i den nya grevliga parken, i parken kring slottet som tillhör grevinnan Jadwiga Bortynska, född Polanska. Men distriktsdomaren och hans hustru promenerar regelbundet i de ensliga, dåligt underhållna parkanläggningarna kring det gamla slottet, på andra sidan floden. Den närmaste vägen dit går genom judestaden, men den undviker detta människoskygga par. De går runt den lilla staden. Man skulle kunna tro att de gör så eftersom de vill undvika judegatans damm och lukter. Men icke! – När de en gång överraskades av ett åskväder, tog de också då den stora omvägen trots att regnet öste ner. Varför? Herr von Negrusz ser varje människa öppet och ärligt i ögonen och undviker inte mötet med någon, när han är ensam. Vilken bannlysning skiljer alltså just hans vackra hustru från de andra människorna?

Ni behöver bara fråga nyhetsbladet i Barnow med omnejd, den vackra, frodiga fru Emilie, den nye aktuariens hustru. Han har redan varit i den lilla staden i tio år men kallas fortfarande den ”nye” aktuarien, i motsats till sin kollega som har varit i Barnow i tjugo år. Nåväl, fru Emilie kommer att visa er ett visitkort och säga: ”Snälla ni, hur kan man ha något umgänge med en sådan kvinna? Titta bara på kortet – varför har hon inte också angivit där vad hon hade för flicknamn? Ef-

tersom det skulle se mycket illa ut: ’Christine von Negrusz, född Bilkes, skild Silberstein’. För hon heter egentligen Chane, och Nathan Bilkes i den lilla stugan intill synagogan är hennes far, och en annan Nathan, Nathan Silberstein, hennes förste man. Den här Negrusz är nämligen en fullkomligt överspänd människa. Först ville han gifta sig med dottern till en miljonär, en armenisk baron, men när man naturligtvis inte lät honom få henne, blev han plötsligt mycket anspråkslös och förälskade sig i den skapligt vackra judekvinnan och löste ut henne från hennes man.”

”Löste ut?” kommer ni att fråga förvånat. ”Med pengar, med kontanter?”

”Naturligtvis – vad annars?” kommer nyhetsbladet att försäkra. ”Och det förvånar er verkligen? Men snälla ni, för en sådan jude är allt till salu, till och med hans hustru. Det talas till och med om hur mycket det kostade Negrusz: 1000 gulden. Om ni för övrigt inte vill tro bara mig, så fråga hela staden eller fråga allra helst Silberstein själv – han är vinhandlare, och även om han befinner sig på resa under hela året så är han alltid här under de stora helgdagarna. Han kommer att bekräfta det för er: ’Jag har under fredliga former överlåtit henne åt distriktsdomaren.’ Ja, och nu frågar jag er: kan man ha något umgänge med en sådan kvinna?!”

Den frodiga Emilie har rätt, hon har rätt i allt. Fru Christine hette tidigare verkligen Chane, först Chane Bilkes, sedan Chane Silberstein. Och vinhandlaren överlät henne verkligen under fredliga former åt distriktsdomaren. Också däri har hon rätt, att hon, Emilie, omöjligen kan umgås med en sådan kvinna. Men när det gäller priset misstar hon sig. Priset var inte en sedel utan ett människohjärta.

Det gamla judiska bönhuset är en grå, söndervittrad byggnad, byggd i fjärran tider, förmodligen rentav under medeltiden. Bönderna kallar den ”judeborgen”, eftersom judarna gömde och förskansade sig här en gång när en viss furste Czartoryski ville slå ihjäl dem och plundra dem. Detta ville han av två skäl: för det första var det jaktsäsong just då men ont om räv och galt på heden, för det andra behövde han pengar. Men judarna gömde sitt gods och blod bakom bönhusets murar och järnreglar och uthärdade här ända tills den jagelloniske kungens vasaller från den närbelägna fästningen Jagiellnica skyndade hit och befriade de betryckta människorna. På den tiden var murarna starka och järnreglarna fasta, nu ser man inte längre något av reglarna, och murarna är halvt spruckna, halvt nersjunkna i marken. Men liksom för att antyda den forna betydelsen hos detta guds- och skyddshus ligger här, på tre av dess sidor, judestadens torftiga hus och stugor som mest ihopträngda.

På den fjärde sidan har den närbelägna floden, den trögflytande, krypande Sered, lämnat plats för endast två hus, ett stort nytt hus, som – en sällsynthet i denna trakt – är målat med gul oljefärg, samt en smutsig, fallfärdig liten stuga som eländig klänger sig fast vid stranden. Det ser ut som om det gula huset trängde ut sin fattige granne i floden, så kraftigt lutar stugans mögliga väggar ut över det grumliga och långsamma vattnet. I det gula huset bodde en gång den rike vinhandlaren Manasse Silberstein med sin son Nathan och i den lilla stugan bodde och bor än i dag Nathan Bilkes, en fattig, mycket fattig man.

Nathan var gårdfarihandlare så länge hans krafter medgav, och nu lever han, en svag och ensam gammal man, på sina surt förvärvade slantar och, när dessa inte räcker, på understöd från församlingen. Han har tidigt blivit svag och gammal, som alla människor med hans yrke. Ty det är ett synnerligen hårt och tröttande arbete. Med ”gårdfarihandlare” avses på hans trosbröders språk den som förser bönderna i de

omgivande byarna med det nödvändiga och på så vis förtjänar sitt levebröd. Tidigt på söndagsmorgonen lämnar han den lilla staden med ryggen böjd under en väldig packe med varor. Den innehåller allt som ett rutenskt bondehjärta kan vilja ha, så när som på en sak som ett sådant hjärta mest längtar efter: brännvin säljer gårdfarihandlaren inte. Men annars säljer han verkligen allt: halmhattar, läderbälten, stövlar, fickknivar för de unga männen; blommor, band, koraller, kärleksdrycker, klänningstyger, sländor till de unga kvinnorna; lärft, talg, bestick, helgonbilder, undergörande hälsokurer, vaxljus, spik och tråd till huset; bönböcker, gamla byxor och kaftaner, nya teffilin⁴ och mezuzor⁵ för de sporadiskt utspridda trosbröderna; snus, kalendrar, den gångna veckans tidningar, fina tyger och broderier för prästgårdarna och adelsmännens gårdar; likörer, spelkort, smugglade cigarrer och andra saker för kavalleriofficerarna; kort sagt allt, allt! Så vandrar han veckan igenom, år ut och år in, från by till by, från hus till hus, ständigt och jämt, trots vinterkyla, trots glödande sommarhetta. Han känner alla människor och alla människor känner honom. Behöver de honom så tillåter de att han beträder deras tröskel; behöver de inget så jagar de bort honom, och om han är särskilt envis hetsar de sina hundar på honom. Bonden och adelsmannen, kadetten och kaplanen prövar sina skämt på honom eller – om de för tillfället inte är upplagda för kvickheter – sina spön och sporrar. Men han blir inte trött av att från tidiga morgonen till sena kvällen upphäva sitt hesa rop, att köpslå och överlista närhelst han bara kan. Finns det inga kontanter i huset så tar han betalt i form av pälsar eller spannmål eller med hönor och ankor eller med ägg. Men på fre-

⁴ Remmar med en kapsel som innehåller verser ur Toran. En rem binds fast på pannan, en annan på ena överarmen. Öa.

⁵ Pergamentstycke med verser ur femte Mosebok. Förvaras i en behållare som fästs på höger dörrpost vid ingången till bostaden. Öa.

dagseftermiddagen återvänder han till staden och under en dag är han en människa, först på söndagen blir han återigen gårdfarihandlare.

En sådan gårdfarihandlare var också Nathan Bilkes, och därmed är hans liv beskrivet; i övrigt finns inget särskilt att berätta därom. Hans far hade utsett en flicka åt honom, hon blev hans duktiga hustru, födde honom två barn och dog tidigt. Men barnen, en pojke och en flicka, växte präktigt till sig i den dystra, unkna stugan, så som ju också vackra blommor emellanåt frodas i ruiner och förruttnelse. Men: ”På grund av deras skönhet och styrka har de dött ifrån mig”, klagar fadern. För honom är de båda döda och begravda. Sonen var tvungen att bli soldat eftersom han dög så förträffligt till det och Nathan inte kunde uppbringa de femtio gulden som mönstringskommissionen krävde för friskrivning. Åtminstone påstod Beer Blitzer, mäklaren, att det skulle gå att ordna för femtio gulden. Men de femtio gulden fanns inte. Så skickades den unge mannen till Italien och sedan kom kriget, och efter Magenta fanns hans namn med bland de officiellt ”saknade”. Ack, på ett helt annat sätt saknade hans gamle far honom! Han väntade och väntade men sonen kom aldrig tillbaka. Och hans dotter är nu också död. ”Min Chane”, brukar gubben säga, ”var en ärlig judisk kvinna; fru Christine där uppe, ’gojen’ (hedningen), känner jag inte.”

Gårdfarihandlaren hade inte väntat sig att hans dotter skulle bereda honom en sådan bitter smärta. Hans Chane var lika vacker som lydig, lika dygdig som flitig. Inte bara hennes far älskade henne, hon var omtyckt av alla människor. Överallt unnade man henne lyckan när den gamle Manasse Silberstein anhöll om hennes hand åt sin ende son Nathan. Det var en stor, oväntad lycka. Ty gränserna är annars snävt dragna bland dessa människor, endast rik och rik sällar sig till varandra, och fattig och fattig. Så faller det sig också naturligt hos det folk som under långa århundraden inte förunnats någon annan sysselsättning än att tjä-

na pengar och inte någon annan lycka än att äga pengar. Den fattige gårdfarihandlaren kunde till en början knappt tro det – den gamle Manasse var ju rik, så rik; han hade en stor speceriaffär och drev en mycket blomstrande vinhandel med Ungern och Moldavien. Det utgjorde det finaste hedersbeviset för den fattige gårdfarihandlarens dotter när grannens val föll på henne. Ty också Nathan Silberstein var utan brister; han var en duktig, klar, förståndig ung människa, frisk och välbyggd, och var lika hemmastadd i Talmud som i pengaaffärer. Och eftersom han inte skulle bli en lärd man utan köpman, så hade fadern skaffat honom en lärare i högtyska. Nathan hade lärt sig att skriva och läsa på språket, därefter arbetade han sig igenom en *Brevställare för alla samhällsklasser* och *Den allmänna österrikiska civila lagboken*. Officiellt och inför faderns ögon utgjorde också dessa båda böcker hans tyska bibliotek. I själva verket stod ännu en liten tysk bok i hans bokhylla, gömd bland de stora hebreiska folianterna. På lördagseftermiddagen, när han högtidsklädd gick tillsammans med de andra till den grevliga parken, tog han den lilla boken med sig, avvek från de andra och läste den på något tyst och hemligt ställe, där lövverket omkring honom rörde sig tyst. Då kände han hur något rörde sig tyst också i honom, något han annars aldrig kände under vardagarna. Kanske var detta något hjärtat. På ryggen till den lilla boken stod i guldtryck: *Schillers dikter*.

När hans far sade till honom att han valt ut en brud åt honom och vem det var, då – då rörde sig detta något inte. Han sade lydigt: ”Som ni vill, far!” och under en kort stund blev han kanske något blekare än vanligt. Och med samma jämnmod fogade bruden sig i sin fars vilja, kanske blev hon i den stunden bara något rödare. Och sedan firades förlovningen och två månader senare bröllopet. Under den tiden skänkte Nathan vackra pärlor och dyrbart smide åt sin brud, och den fattiga flickan skänkte honom en bönemantel på vilken hon konstfullt

broderat utsmyckningar med guld- och silvertråd. De talade också med varandra några gånger under denna tid, om helt likgiltiga ting; om sig själva och sin framtid talade de inte. Inte heller för det förgångna fann de något hjärtligt ord; de hade, trots att de vuxit upp som grannar, inga gemensamma minnen.

Med stor prakt firades bröllopet; vinet flödade, hela berg av kött och bakverk slukades, de bästa spelmännen och de bästa gycklarna muntrade upp gästerna. Sedan flyttade det unga paret in i det stora, ståtliga hushållet mittemot dominikanerna som Manasse lagt grunden till åt sin son. De hade mycket arbete, de måste anstränga sig hårt hela dagen och de levde stilla och fredligt med varandra. De var båda goda, ärliga människor, och eftersom de i förväg knappast haft några drömmar om sin tillvaro som gifta eller utmålat för sig någon paradisk lycka, så blev de inte heller besvikna på något. Seden band dem samman, det gemensamma arbetet, den ömsesidiga aktningen och därmed också den ömsesidiga troheten. Så förflöt allt i sitt lugna, traditionella spår, och när Chane efter ett års tid födde ett barn åt sin make, kände han till och med hur det där hemlighetsfulla något, som tigit still så länge, återigen rörde sig i hans inre. Barnet dog efter några få veckor, men den stora sorgen förde bara makarna närmare varandra. Sedan måste de begrava den gode och mycket gamle Manasse, och nu vilade också skötseln av hela den stora affären enbart på deras axlar. Nathan måste nu tillbringa mycket tid utanför staden, men Chane skötte det stora hushållet med den största pålitlighet. Hon lärde sig att skriva och läsa på tyska för att kunna hjälpa sin make i affären, och i synnerhet sörjde hon med rörande omtanke för alla hans personliga behov. Också han högakade henne och klädde hennes ljuva kropp med de tyngsta sidentygerna och de mest massiva guldsmyckena från affärerna i Lemberg och Czernowitz. De var tillfreds med varandra, antagligen också lyckliga. Ty vad sakna-

des för att de skulle vara lyckliga? De älskade inte varandra. Men om kärleken visste de bara att den var ett mode hos de kristna innan de gifte sig. Varför ska ett judiskt barn ta efter kristna moden?

De var lyckliga, och deras äktenskapliga hus stod starkt och fast sammanfogat på den grund som heter aktning, arbete och vana, tills passionens storm blåste in och rev ner huset likt ett korthus och utan förbarmande drog in dem i sin förtrollning och stötte ut dem i kamp och smärta!

Den lilla staden Barnow är mycket liten, en öde, smutsig håla i ett gudsförgädet hörn av världen, och livets och bildningens mäktiga ström för knappast med sig atomen av en våg hit, men – en ”klubb” har Barnow ändå. Den ser emellertid ganska blygsam ut. Den ligger baktill på gården, bakom Nathans affär, ett litet rum med två bord och flera stolar. Det har Nathan inrättat för sina stamgäster. Här dricker ämbetsmännen och övriga honoratiorens i Barnow sitt förmiddagsglas medan de diskuterar politik, och om deras hustrur tillåter så diskuterar de politik här också på kvällen samtidigt som de tar sig sitt kvällsglas. Den högborne Florian von Bolwinski, en godsägare utan gods och ogift, dricker här sitt morgon-, förmiddags-, middags-, eftermiddags-, kvälls- och nattglas och gör bara ett avbrott då och då för att ta en promenad, förklara en kokerska sin kärlek, försöka låna pengar av någon jude eller uträtta något viktigt göromål. Också den tidigare distriktsdomaren, herr Hippolyt Lozinski, var stamgäst här, och en förtjänst med detta lilla rum var att åtminstone näsan blev röd i hans gula, magra ansikte. Men just när den genom ideliga ansträngningar hade antagit rubinens lysande färg, dog den oförvitlige mannen, till distriktets tämligen stora glädje och till hans synnerligen många fordringsägares utsägliga smärta. Fru Kasimira drog sig tillbaka till von Cybulskis lantegendomar, en liten, alltför högt in-tecknad arrendegård i närheten av Tarnopol, och in på andra

våningen i det vita huset flyttade den nye distriktsdomaren, herr Julko von Negrusz. Han intog också den hädangångnes plats i klubben, dock utan att utnyttja den så ofta och rikligt som denne.

Herr von Negrusz var en ung man, något över de trettio. Man respekterade honom från första början som en utmärkt jurist och snart också som en bra människa. En distriktsdomare i Podolien⁶ är en halvgud och kan bli till förbannelse eller välsignelse för sitt distrikt. Herr von Negrusz utövade sin makt enbart på bästa sätt. Vad hans yttre beträffar så finns det inte mycket att säga: han var en smärt man med lugna bruna ögon i ett ansikte som man varken kunde kalla vackert eller fult. De tre grönaktiga, synnerligen fullvuxna döttrarna till föreståndaren för skattekontoret hävdade att han var en barbar och helt okänslig för kvinnlig tjusning. I själva verket var han inte särskilt förtjust i dam-sällskap.

Också herr von Negrusz blev alltså, som sagt, stamgäst i den lilla vinstugan. Han brukade uppehålla sig där en halvtimme varje dag efter arbetsdagens slut och läsa tidningen, innan han gick upp till sin våning för att äta middag som hans gamla hushållerska lagade åt honom. Och eftersom vägen över gården var så obekvämlig och smutsig så tog också han, som de flesta gästerna, vägen genom butiken där köpmannens vackra hustru alltid själv höll uppsikt över arbetet. Han nöjde sig dock med att stumt hälsa på henne när han gick förbi och han talade och skämtade aldrig med henne, vilket de andra äldre herrarna eller de unga officerarna väl brukade göra. Det var inga särskilda skäl som fick honom att avstå från detta – skratt och skämt låg helt enkelt inte för honom. Möjligen tänkte han också som så att de andra människors ständiga hyllningar redan gav henne nog med besvär. Men där misstog han sig, Chane var härvidlag mycket likgiltig, hon reagerade på allt detta på

samma sätt som på de andra små förtretligheterna som vistelsen i affären medförde, till exempel det starka draget. Denna kvinna hade en märkvärdigt säker förmåga att hålla varje framfusighet, om så bara uttryckt med ord, på avstånd; om hon för det mesta svarade de äldre herrarna lika muntert som de tilltalat henne, så fick officerarna endast ett mycket torftigt och ofta ganska besynnerligt svar. Hånfull och lustig på gränsen till uppsluppen kunde hon i synnerhet bli när man talade med henne om kärleken. Denna känsla var inte endast gåtfull för henne, eftersom hon inte kände den, så småningom hade den blivit synnerligen komisk och föraktlig för henne. Den som alltså mellan den första och andra sejdeln sade till henne: ”Jag älskar er!”, han blev bara offentligt utskrattad och föraktad i hemlighet, men den som samtidigt också försökte gripa tag om hennes höfter... fråga bara den lille löjtnanten Albert Sturm, den otäcke, påträngande, lömske typen varför hans högra kind en gång var fylligare och rödare än den vänstra under åtta dagar.

Nåväl, gentemot distriktsdomaren behövde hon inget försvar, varken i ord eller gärning. Under de tre första månaderna yttrade de båda inte heller en enda stavelse till varandra. Och eftersom detta var något uppseendeväckande i en så liten småstad där alla umgås med alla, och dubbelt så uppseendeväckande då de bodde i samma hus, så talade Chane en gång med sin make om det, alldeles av en tillfällighet och alldeles obesvärat. Nathan hade stått länge tillsammans med distriktsdomaren och högborne herr Florian Bolwinski utanför affären, inbegripen i ett livligt samtal; därefter hade Negrusz gått till sitt arbete medan Florian hade gått in i affären tillsammans med köpmannen för att i dag, undantagsvis, ta ett särskilt glas för matsmältningen mellan middags- och eftermiddagsglaset. ”Nathan”, sade hustrun, ”det är något besynnerligt med distriktsdomaren. Är han så stolt? Han har aldrig sagt ett enda ord till mig.” – ”Stolt är han inte”, svarade Nathan, ”tvärtom, han är den

⁶ Historiskt landskap i nuvarande västra Ukraina. Öa.

bäste, hjälpsammaste människan i världen. Men han är fåordig; vem vet vad det beror på? Kanske är han olycklig.” – ”Hoho!” skralade den högborne. ”Vilken fåfång hustru ni har, pani Nathan! Alla uppvaktar vi henne på liv och död, men hon har fortfarande inte fått nog. Nu har hon fått upp ögonen för den här unge herr Julko. Hohoho! Men där är all möda förgäves, hoho! Han är redan förälskad, allvarligt förälskad. Ja, det är Guds straff!” Den vackra kvinnan lyssnade tålmodigt till det gamla vinfatet; hon var redan van vid hans skämt. ”Inte alla är lika lättsamma till naturen som ni”, svarade hon på det, ”den här mannen förefaller mig alltför allvarlig och alltför duglig för att han skulle kunna förälska sig!” Herr Florian satte händerna i sidorna och skrattade under några minuter sitt mest gnäggande, gladaste skratt. ”Hohoho!” flämtade han. ”Snälla ni... har man någonsin hört något liknande? Hohoho! Som om bara dumma människor skulle kunna förälska sig... jag, till exempel, är jag dum? Och... pani Nathan, bli inte svartsjuk! Jag är dock förälskad i er. Men i gengäld måste jag som straff säga er: när det gäller Negrusz är all möda förgäves, han är redan upptagen... hohoho! Stadigt upptagen, han älskar en *död kvinna*, hohoho!”

”Struntprat”, mumlade kvinnan förargat, medan den högborne raglade in i klubblokalen i sällskap med Nathan. Men hon kunde inte släppa tanken. Ty sent på kvällen, när hon satt bredvid sin man i vardagsrummet och hjälpte honom att skriva affärsbrevet – han var tvungen att resa iväg mycket tidigt nästa morgon – frågade hon plötsligt: ”Vad kan Bolwinski ha menat i dag med den döda, som distriktsdomaren ska vara förälskad i?”

”Vad vet jag”, svarade Nathan, ”det sägs så här och var. Han var förälskad i en flicka, och när hon dog beslutade han att han skulle förbli ogift. Kanske är det sant. De kristna har mycket dumheter för sig med kärleken.”

”På det viset, på det viset”, svarade hustrun och stirrade tankfullt in i ljusets låga. Men sedan fattade hon pennan och skrev klart brevet till Moses Rosenzweig i Czernowitz, i vilket hon beställde ett fat sill och fem centner socker.

Nästa dag hände något sällsamt.

Herr Florian von Bolwinski är inte bara en tjock man, han är också en hederlig man. Och eftersom han ännu inte begått någon oförrätt mot någon så fruktar han heller ingen, med undantag för sin hushållerska, fastän han aldrig begått någon oförrätt mot henne heller. En hederlig man, men han har ett stort fel: han berättar allt han får veta, och mer därtill. Det kommer sig dels av hans naturliga fantasi, dels av det myckna vindrickandet. Och så kom det sig att distriktsdomaren nästa förmiddag, när han av en tillfällighet blev ensam med herr Florian i klubben, fick veta att fru Chane föregående dag under en ström av sjudande tårar öppnat sitt hjärta för den högborne herrn och i detta hjärta sin vansinniga kärlek till herr von Negrusz, och hur det nästan drev henne till självmord att den så övermänskligt älskade och åtrådde inte ville veta av henne, ja, inte ens ville slösa ett enda litet ord på henne. Herr Florian berättade inte denna gripande historia så kort och övertygande som den återges här, utan med ett saftigt utmålande av alla detaljer, avbrutna av talrika ”hohoho!” och ”förstå mig!”. Dessa egna avbrott var nödvändiga för att den högborne skulle få luft. Ty distriktsdomaren avbröt honom inte. Han satt där stum och allvarlig, som alltid, och bara emellanåt spelade ett stilla leende kring hans läppar. Detta leende besvarade herr Florian, och varje gång han såg det blev han något förlägen och bemödade sig om att dölja denna förlägenhet med ett dubbelt så saftigt detaljmåleri. ”Och vad säger ni om det?” frågade han till slut och tog ett djupt andetag.

”Vad jag säger om det?” sade distriktsdomaren. ”Ingenting. Jag beundrade bara er poetiska talang; Adam Mickiewicz⁷ är en klåpare jämfört med er!”

”Hursa? Vad? Hohoho! Jag tror rentav att ni inte tror på mig! Åh, ärade herr von Negrusz, åh, ärade herr välgörare, vad får mig att förtjäna detta? Har ni någon gång ertappat mig med en lögn? Och förresten, vad skulle jag ha för glädje av det? Nej, på hedersord, det är sanning, helig sanning. Jag försäkrar er, jag hade medlidande med kvinnan... alldeles utom sig är hon, alldeles utom sig av kärlek till er. Jag har aldrig sett något liknande, jag som ändå... hohoho! Ni förstår mig... känner kvinnorna! Alldeles utom sig, alldeles utom sig! Och nu frågar jag er, vad ska jag säga till henne? Nathan är bortrest... förstår ni mig?... Bortrest på tre veckor, hohoho! Kvinnan...”

”Herr von Bolwinski”, avbröt distriktsdomaren honom, vek ihop tidningen som han fram till nu kastat en blick i då och då och reste på sig, ”vad ni, en katolsk adelsman, vill säga till juden Silbersteins äkta maka i hans frånvaro, måste jag överlåta åt er. Men jag för min del, jag skulle vilja tala om något för er. Om jag inte visste att hela den roman som ni berättat för mig är ihopljugen från första till sista ord...”

”Herr von Negrusz!”

”Jag upprepar det: ihopljugen från första till sista ord; om ni verkligen hade erbjudit er själv som förmedlare av ett äktenskapsbrott, så skulle jag från denna stund inte längre tåla ert sällskap. Men ni har bara skämtat på ert sätt, som dock inte är mitt. – Jag tillåter mig inga skämt med två så aktningsvärda människors ära som dessa äkta makar. Och därför anmodar jag er bestämt att inte spinna vidare på skämtet, och om ni känner er manad att blanda in andra, sök då rätt på en annan motvillig aktör än mig!”

⁷ 1798-1855; betraktas som Polens nationalskald. Öa.

Herr Florian är utom sig. På fullt allvar tror denna märkliga människa honom inte utan förstör ett präktigt nöje för honom. Men det skulle gå att komma över; på denna punkt är herr Florian en tåligt lidande person som upplevt provningar förut: det finns andra som inte tror på honom. Men den här mannen går så långt att han tar hela saken på allvar, nästan tragiskt! Han skäller ut den högborne likt en skolpojke. Det kan man inte fördrå; det går hans ära för när. Här är också undfallenhet omöjlig. Och därför reser han på sig och sätter händerna i sidorna och ropar i den ton med vilken han annars bara brukar ropa åt de mest hårdnackade av sina fordringsägare: ”Jag frågar er vem ni talar med, hohoho!... Förstår ni mig? Med vem ni talar, frågar jag er! Alltså ni talar med mig, Florian von Bolwinski. Alltså respekt, om jag får be, tillbörlig respekt! Har man någonsin hört på maken?! En lögnare, en kopplare, jag... hohoho! Alltså, förstå mig, respekt! Förbli ni dygdig, om ni vill, men det jag sagt är sant. Denna Chane är en förälskad, lättsinnig...”

”Tyst!” Ordet kommer susande likt en pil och klyver det imponerande talet knivskarpt mitt itu. Den högborne tittar mot dörren och låter armarna blixtnabbt sjunka ner från höfterna, han blir mycket blek. Men i distriktsdomarens ansikte framträder en stark rodnad. ”Tyst!” befäller den vackra kvinnan ännu en gång och sträcker befallande ut handen mot den tjocke, darrande nidingen. Rak i ryggen står hon där i den öppna dörren, likblek, men kungligt stolt och kungligt vacker. Den högborne har låtit huvudet sjunka djupt och hänger med underläppen likt ett får före ett åskväder. Kvinnan stänger dörren bakom sig och går fram till de båda herrarna.

”Ni... har... lyssnat”, stammar den gamle syndaren och gör ett försök att le.

”Jag har inte lyssnat”, svarar fru Chane mycket bestämt. ”Gud är mitt vittne – jag har annars inte för vana att lyssna på vad herrarna här

säger till varandra; det angår inte heller mig. Men jag hade för tillfället arbete att utföra här i affären bredvid dörren bland kryddorna och då kunde jag inte undgå att höra varje ord. Det var bittert nog för mig och ännu bittrare –” en het rodnad flamlar över hennes panna och kinder – ”ännu bittrare är det för mig att jag måste tala själv i denna sak. Men min Nathan är inte hemma. Alltså måste jag själv säga er, herr von Bolwinski, rakt i ansiktet att ni är en mycket dålig lögnare. Jag frågade bara min man i går om... om herr distriktsdomaren är stolt eftersom han aldrig talar med mig och alla de andra herrarna gör det. Jag menade inget illa med det. Och därför, herr Bolwinski, skäms!”

Herr von Bolwinski gör som han blir befalld: han skäms. Underläppen hänger mycket långt ner och han lyfter inte blicken från golvet. Men herr von Negrusz stirrar på kvinnan och vänder inte bort blicken från henne. Det är kanske inte bra att han tar in denna stolta, levande skönhet på detta vis, han som bara ”älskar en död”...

”Herr distriktsdomaren”, fortsätter fru Chane och kommer av sig med detsamma efter de första orden, och när hon ändå fortsätter att tala flamlar rodnaden ännu mycket starkare, ”herr distriktsdomaren tackar jag så mycket för att han tog sig an oss, min Nathan och mig. Och även om herr distriktsdomaren... inte vill tala med mig, så talar jag med honom och jag säger: ni är en god och hederlig man och människor har rätt när de prisar er, och jag tackar er...”

I likhet med herr Florian finner inte heller distriktsdomaren något svar, och nu tittar också han ner i golvet, nästan på samma sätt som herr Florian. Sedan sträcker han sig efter sin hatt och gör en stum och mycket, mycket respektfull bugning åt frun och går upp till sin våning.

Hans gamla hushållerska som också hon älskar honom, liksom alla andra, är i dag otröstlig. Annars har han god aptit men i dag rör han knappt vid middagsmaten, och till och med hans älsklingsrätt, ostpiro-

gera, lämnar bordet nästan så som de dukades fram. Och till på köpet ser han så underlig ut, så helt annorlunda än vanligt...

Och dagarna kom och gick, och tyst och omärkligt tvinnade de ett band mellan två rena och goda hjärtan, ett band som var syndigt och brottsligt inför Gud och människorna.

Till det yttre fick det där märkliga uppträdet i den lilla vinstugan visserligen inga följder. Inte mer än att herr Florian von Bolwinski den dagen drack sitt eftermiddags-, kvälls- och nattglas mellan hemmets fyra väggar, naturligtvis i dubbel mängd för att glömma den så oförtjänta kränkningen. Men redan nästa dag dök han åter upp på sin vanliga plats för sitt tidiga glas och tog också återigen den vanliga vägen dit, genom affären och förbi köpmannens hustru. Också herr von Negrusz dök punktligt upp vid middagstiden, som alltid. Och det var inget att förundras över. Men nästan oförklarligt var det att till synes ingenting heller förändrades i de bådas uppträdande mot Chane. Herr von Bolwinski fortsatte att glädja henne med sina vanliga skämt och sitt insmickrande prat, och när hon inte svarade något så sade han på sin höjd: ”Hohoho! Så stolt! Därför förblir jag förälskad i er, hohoho!” Och herr von Negrusz fortsatte att gå förbi henne med en stum hälsning.

Varför?! Om någon vill ljuga inför sig själv så lyckas han snart. ”Jag avstår från det”, sade han till sig själv, ”för att den gamle pratmakaren inte ska få några tillfällen till pikar eller nytt förtal.” Men han kände mycket väl att det inte var det riktiga skälet. Och emellanåt var han till och med så barnslig att han blev arg på den vackra kvinnan eftersom hon föranledde hans ärliga hjärta att vara oärligt mot sig självt. Men vilket var det verkliga skälet? Inte ”blygseln”, som den frodiga Emilie påstod eftersom han – efter en mycket förstående handtryckning från hennes sida – hade slutat att över huvud taget räcka henne handen när

de träffades. Inte heller hans ”okänslighet för kvinnlig tjusning”, som de tre grönaktiga gracerna till föreståndaren för skattekontoret beklagade sig över. Han var inte blyg, eftersom en duktig och begåvad man inte uppträder så mot någon, och vad hans ”okänslighet” beträffar – ack! Bilden av den vackra, i sin upprördhet och förlägenhet dubbelt vackra kvinnan hade gjort ett djupare intryck på honom än han önskade. Men den högborne herrns ynkedom hade försatt honom i ett så egendomligt förhållande till den för honom dittills främmande kvinnan, och skulle han *nu* hitta det rätta ordet och den rätta tonen för umgänget med henne krävdes det att han var obesvärad. Och det var han inte i förhållande till henne, fastän han svor dyrt och heligt att det förhöll sig så. Och även om han sade till sig själv aldrig så ofta: ”Jag avstår från att tala med henne för att den gamla illasinnade kvinnan i snörpydd rock och knäbyxor inte återigen ska få något att sladdra om – och förresten, vad har jag att prata med henne om, eller är det rentav en nödvändighet att jag pratar med henne?!” så kände han dock att han bara ljög inför sig själv och hur opassande det var att han teg. Och när vecka efter vecka gick och det därmed blev allt omöjligare för honom att rätta till sitt fel, då blev också detta dagliga, stumma passerande förbi henne allt pinsammare – och ändå kunde han inte sluta med det! Och han skulle så hjärtans gärna vilja veta vad hon sade om det...

Vad sade hon om det?! Till andra ingenting, absolut ingenting, inte heller till Nathan yttrade hon ett enda ord om det. Innan den där scenen ägde rum skulle hon, mycket lugnt, ha kunnat berätta om det för honom, till och med i en främmande persons närvaro, men nu skulle hon inte längre ha förmått det. Till och med herr von Bolwinskis hjältedåd hemlighöll hon för honom, när han till slut vände hem från sina affärsresor efter mer än en månads bortovaro. ”Vad tjänar det till att han blir arg?” ursäktade hon sig inför sig själv, men i själva verket kände hon

att hon lät bli enbart för att inte samtidigt bli tvungen att nämna distriktsdomaren. En oförklarlig blygsel avhöll henne från det. Just eftersom hon måste fundera så mycket på honom och hans uppträdande kunde hon inte tala om det. Och hon tänkte så mycket och så olika saker om det – nästan varje dag något annat. ”Det är verkligen inte trevligt av honom att inte vilja yttra ett enda ord till mig nu när vi ändå är bekanta med varandra.” Eller: ”Tror denne högmodige kristne man kanske på allvar att jag är förälskad i honom och vill han på detta sätt bevisa för mig att jag inte alls betyder något för honom? Det är inte nödvändigt, han betyder inget för mig heller.” Men sedan återigen med detsamma: ”Han är en hederlig människa! Som han tog sig an mig! Den enda anledningen till att han inte talar med mig är säkert att han vill beröva den tjocke, fule Bolwinski all grund för fortsatta lögner.” Hennes vanligaste tanke var emellertid: ”Det där om den döda måste vara sant! Han älskar henne så mycket att han inte alls vill tala med en levande kvinna. Han talar ju inte ens med distriktsaktuariens hustru. Hur kan man älska en död? Vad är det där ’kärlek’ över huvud taget...”

Makten som råder över allas våra liv använder ofta sällsamma metoder. Här förde den två människor samman därigenom att de inte talade med varandra. De teg och såg varandra dagligen och fortsatte att tiga under tre långa månader. Högsommaren gick mot sitt slut, från träden i klosterträdgården föll de första gula löven till marken, tiden för vinskörden ryckte närmare och Nathan anträdde sin stora resa till vinländerna, till Ungern och Moldavien. Till sabbaten före de stora helgdagarna skulle han komma tillbaka. ”Håll dig frisk och se till att vi får en bra vinäger av den fördärvade druvsaften!” – det var hans avskedsord. Sedan omfamnade han som vanligt sin hustru stadigt och lugnt och kysste henne på pannan. Han anade inte att det var sista gången hon vilade i hans famn.

Det var en dag i september, en vacker, klar, solig höstdag. I affären stod fru Chane och vägde upp kaffe och socker åt kunderna, inne i klubblokalen satt herr von Bolwinski och föreståndaren för skattekontoret och talade om liberalismen. Allt var som vanligt. Och som vanligt steg också herr von Negrusz in i affären. Han lyfte tigande på hatten, hon besvarade hans hälsning tigande med en nick, och sedan ville han gå vidare. Men han kunde inte eftersom en stor tunna med sill stod mitt i vägen. ”Ni måste gå runt här”, sade kvinnan och visade på vägen bakom affärsdisken.

”Tack ska ni ha”, sade han tyst och gick förbi henne. Men sedan stannade han. ”Flyttar ni om här?” frågade han för att ha något att säga.

”Ja, för hösten – då kommer frukten.”

”Det har varit en välsignad höst...”

”Ja, i synnerhet äpplena...”

”Också vinet, sägs det. Var befinner sig herr Nathan nu?”

”Nu är han förmodligen i Hegyallja. Jag vet det inte säkert, han har sällan tid att skriva under resan, men han är förmodligen redan i Tokaj.” Och då segrade köpmanshustruns stolthet över förlägenheten och hon tillade: ”Sedan i våras är alla Potockis och Czartoryskis våra kunder. Då måste vi naturligtvis erbjuda äkta tokaj. Också från Rhen importerar vi nu allt direkt.”

”Ser man på! Jag får gratulera.” Därpå gick han till klubblokalen. Det var deras första samtal. Inte ens herr Florian von Bolwinski skulle efter den trettonde sejdeln ha kunnat påstå att det var ett kärlekssamtal. Men isen var bruten, och till detta samtal fogade sig en rad liknande samtal. De talade om vädret, om affärerna, om de små, vardagliga händelserna. Och det var märkligt: medan de i tigandet känt sig mycket förlägna och när allt kommer omkring inte kunnat tänka på varandra

utan att rodna, så upplöstes förlägenheten under dessa lugna, vänliga samtal och de blev stadiga och säkra i umgänget. Vid den tiden torde de båda ha stått vid en skiljeväg: antingen upphörde dessa enkla, lugna samtal i denna märkliga relation helt – de hade hamnat i den genom det där uppträdet och genom sitt tigande – eller så började relationen att byggas upp på allvar genom detta umgänge, mycket djupare, mycket farligare än tidigare eftersom den nu verkligen bottnade i ömsesidig förtrolighet och inte längre i blå drömmar. De anade inte att de stod vid den där skiljevägen, och när de så sakteliga blev alltmer förtrogna och talade allt längre och fattade allt mer tycke för varandra, då anade de inte heller att de nu hade valt och att de beträtt en väg som allt efter omständigheterna måste leda till smärta och försakelse eller djup skam.

De anade det inte. Hur skulle de annars ha kunnat samtala så obesvärat om ting som lätt kunde leda till ett glödande ord, ett obetänksamt känslösvall i hjärtat?! Så till exempel berättade hon en gång för honom vad herr von Bolwinski yppat för henne om hans lidelse för en död kvinna. Hon talade nästan skämtsamt om det, men hon ångrade det djupt när hon såg hur hans ansikte förmörkades när hon nämnde det. ”Har jag vållat er smärta?” frågade hon oroligt. ”Nej! Nej!” svarade han. ”Någon gång måste jag väl tala om det med er eftersom andra redan har gjort det. Det finns ingenting i denna sak som jag måste dölja.” Och därpå berättade han för henne sitt hjärtas historia, en enkel, sorglig, alldaglig historia. Som student hade han älskat en flicka som han undervisade, en dotter till förnäma, adliga föräldrar. Den unga baronessan hade besvarat hans kärlek, men världen hade varit starkare än deras hjärtan; hon giftes bort med en annan och dog efter en kort tids äktenskap. Den judiska kvinnan lyssnade till hela historien, den var som en saga, det fanns något i den som hon för bara några månader sedan inte alls skulle ha förstått och som hon ännu inte helt klart förstod. Kanske

sammanfattade hon det i frågan som hon efter en lång paus ställde till honom: ”Och – och ni älskar henne fortfarande?” – ”Hon är död”, svarade han, ”och jag älskar henne inte längre med den kärlek som jag omslöt den levande med. Men minnet av henne kommer att förbli mig kärt och levande ända tills jag dör. Jag kommer aldrig att glömma henne.” Kvinnan stirrade länge tankfullt framför sig. ”Kärleken måste vara något stort”, viskade hon. Han svarade inget, kanske hade han inte hört de tysta orden...

Vecka efter vecka gick. De stora helgdagarna ryckte allt närmare. Nathan skulle återvända. De båda talade ofta om honom, mycket ofta och prisade hans duktighet, hans ärlighet, hans hederliga och goda hjärta. Det var märkligt – gång på gång kom de att tala om honom. Kanske kände de instinktivt att det var nödvändigt att ömsesidigt stärka varandra i sin aktning för denne man. Ty denna aktning var ju gränsen mellan dem och samtidigt det sista fästet som deras heders- och rättsmedvetande klamrade sig fast vid.

Så kom fredagen före det judiska nyåret, den dag då Nathan skulle komma hem. Ännu hade det avgörande ordet mellan de båda inte uttalats. Då förde slumpen detta ord över deras läppar och de såg, med oändlig salighet och oändlig smärta i hjärtat, avgrunden som de stod inför...

Detta hände en kulan, blöt oktoberdag. Natten igenom hade det stormat, regnet hade fallit utan uppehåll över den öde trakten och den dystra lilla staden. Sedan hade höstvinden piskat bort regnet, nu jagade den rastlöst de enstaka molnen, stönande drog den fram genom de krokiga gränderna, den slet av de sista röda, darrande löven från popplarna hos munkarna mittemot och drog ner dem i leran. Det var en ledsam, ledsam

dag, och den som trycktes ned av bekymmer eller ensamhet måste i dag känna sig dubbelt så ängslig i hjärtat.

I affären satt fru Chane ensam, i dag syntes inga kunder till. Hon betraktade hur vinden lekte med löven. Hon hade för tillfället inget särskilt bekymmer eller så uppfattade hon det inte tydligt, och ändå kände hon sig tung till sinnes, så tung.

Då kom Rosel Juster in i affären, en fattig flicka, men vacker och frodig. Hon köpte stora mängder socker och mandel och russin och al-lehanda kryddor. ”Är det till bakverken i samband med din förlovn-ning?” frågade fru Chane vänligt. ”Jag har hört talas om det och önskar dig stor lycka. Han lär vara en hederlig man.”

”Tack ska ni ha”, svarade flickan. ”Förlovningen äger rum på tisdag och bröllopet redan andra tisdagen därpå. Det är på grund av hans små barn; han är änkeman.”

”Då kommer du väl att få mycket arbete?”

”Ack, om det bara vore arbetet! Men han har också en syster i huset. Och sedan – han är en gammal man. Men vad tjänar det till att prata om det!”

”Sker det alltså inte med din vilja?”

Rosel tittade förvånat upp. Sedan svarade hon kärvt: ”Sedan när bryr man sig om viljan hos oss?! Jag är en fattig flicka och han tar mig och försörjer mig – det är allt.” Hon ryckte på axlarna, for med handen över ögonen och tillade raskt: ”Och sedan behöver jag också två lod ingefä-ra...”

Fru Chane sade inget mer utan började väga upp. Men hennes hand darrade när hon vek ihop struten, och också när det gällde vikterna gjorde hon fel några gånger och måste väga om flera gånger.

”Ni ser inte ut att må bra”, sade Rosel när hon gick. ”Ni ser så blek ut...”

”Jag är trött”, svarade frun och sjönk ner på en stol. När dörren stängts efter kunden slog hon händerna för ansiktet och satt så länge, länge. Det var vilda, kaotiska röster som kämpade inom henne och ropade... ”När har man bland oss någonsin frågat efter viljan?... Jag var en fattig flicka och han tog mig och försörjde mig... min Gud, det är allt... allt!”

Hon höll ögonen krampaktigt slutna, men hon såg ändå klart i det ögonblicket, klarare än någonsin tidigare, åh, fruktansvärt klart! Hela hennes liv låg synligt framför henne och den stora lögnen i detta liv. ”Allt tillhör honom, min kropp och min själ, inte eftersom jag vill det, inte eftersom han vill det, nej! Eftersom våra fäder ansåg detta vara vist. Och nu när jag känner att också jag är en människa som har sin vilja och sitt hjärta... nu när jag älskar en annan, nu förblir jag eländig eller så måste jag...” Hon tänkte inte tanken till slut; hennes sinnen började bli förvirrade. Ett oändligt självmedlidande kom över henne och brännande heta trängde tårarna fram ur ögonen. Hon tänkte inte på var hon befann sig, hon tänkte inte på att den hon älskade och vars anblick hon just därför nu fruktade mest, när som helst måste komma. Hon tänkte på det först när dominikanernas middagsklocka ringde, och hon tog sig samman. Men det var för sent. Där stod han redan i den öppna dörren.

Och nu skedde något sällsamt mellan dem båda. De hade hittills aldrig talat om sin kärlek, de hade förmodligen inte heller varit medvetna om den. Men när han gick fram till henne och fattade hennes hand och såg in i hennes ögon, de stora bruna tårfyllda ögonen, som med ett så outsägligt rörande uttryck var fästa vid hans drag, då gissade han alla hennes tankar, hennes kamp, hennes smärta, hennes kärlek. Och när han tryckte hennes händer och sedan tyst och ömt strök hennes hår från pannan – så som man gör på ett sjukt barn – då visste hon att hans

hjärta tillhörde henne och att hon kunde lita på honom ända in i döden. Sedan släppte han hennes händer och tog ett steg tillbaka.

”Vi kommer att få lida mycket”, sade han som om deras kärlek och all kamp var självklara. ”Men jag ska vara stark och ni också. Jag har mycket att säga er. Men detta är inte rätta platsen och i kväll –” han kom av sig och fortsatte sedan med stadig röst – ”i kväll kommer er man hem och jag får inte försöka förmå er att träffa mig i hemlighet, bakom ryggen på honom. Jag ska alltså skriva till er, vad jag anser vara lämpligt.”

Han tryckte hennes hand ännu en gång, därefter gick han upp till sin våning. Frun reste på sig, skickade in lärlingen i affären – han hade dittills varit i färd med att putsa silver- och mässingsbesticken inför helgdagarna utomhus – och blev själv kvar i köket för att rusta inför sabbaten och för att ta emot sin man. Hon gjorde allting rätt, men ändå på ett annat sätt än vanligt. ”Har ni ont i huvudet, frun?” frågade hennes piga henne när hon plötsligt stannade upp och tryckte handflatorna mot tinningarna, som om hon måste komma till besinning. Hon kände sig förvirrad och liderlig, men så återigen var det som om hon måste jubla. Så förflöt dagen.

Fram emot kvällen kom stadsförvaltningens vaktmästare med ett brev till henne. ”Från distriktsdomstolen till er man”, sade han, men när hon avlägsnade kuvertet låg där ett brev till henne. Hon öppnade det inte, hon darrade inför innehållet.

Skymningen lade sig, ljusen tändes och hon uttalade den vackra urgamla välsignelsen över dem, så som det är husmoderns plikt. Att ljus och frid må råda i huset, att Guds förbarmande må hålla varje bekymmer på avstånd, all nöd, all vanära... Det är bara några få ord och hon kände till ordalydelsen mycket väl och ändå kom den i dag endast med tvekan och osäkerhet över hennes läppar. Ack, var hon ännu värdig att

be till Gud, hon, en judisk kvinna, som bar på brevet från hennes kristne – vän?!... Dödstrött sjönk hon ner på en stol och stönade till i sin bittra själskamp. Sedan tog hon fram brevet och tittade på det. Det var förseglat. En försegling får man inte bryta under sabbaten. ”Det är inte min största synd”, sade hon dovt när hon ändå gjorde det.

Hon läste. Han skrev hur mycket han älskade henne, att utan henne måste han dö eller bli vansinnig. ”Bli en kristen, bli min hustru! Synden mot Din make är inte så stor som synden mot oss båda om Du inte gör det. Att Du älskar mig, vet jag – låt mig nu bara veta Ditt beslut att du vill gå med mig. Allt det andra är mitt bekymmer.”

Hon skrynklade ihop brevet och kastade det ifrån sig och tog sedan upp det igen och slätade ut det och läste igen. Sedan lät hon händerna sjunka ner på bordet, hennes fingrar slingrade sig krampaktigt om varandra, tårarna strömmade likt bäckar nedför hennes kinder, och snyftande stammade hon: ”Min Herre och min Gud, hjälp mig, lys upp mig! Låt mig inte bli som Esther Freudenthal, låt mig inte sluta i vanära och förakt! Min Herre och Gud, överge mig inte! Jag har hittills varit en ärlig kvinna, min man är god, jag kan inte bli någon äktenskapsbryterska. Men jag älskar honom, jag kan inte leva utan honom... Han är en hederlig man, men till och med om han vore så dålig som den där husaren som gjorde Esther olycklig... Min Herre och min Gud! Jag blir vansinnig, hjälp mig, hjälp mig!”

Och när hon så gav till ett skri ur djupet av sin plågade själ, hörde hon inte hur dörren öppnades och inte heller stegen från en mansperson bakom henne. Då rörde en hand vid hennes skuldra; hon hoppade till – hennes make stod framför henne.

”Gud vare med dig”, ropade han glatt. ”Äntligen är jag här. Stormen i natt har gjort gatorna...” Han såg på henne, han kom av sig. ”Chane”, skrek han till ängsligt, ”som du ser ut... Chane, vad är det med dig?”

Hon svarade inte. Då föll hans blick på brevet. Han sträckte sig efter det, hon lät det lugnt ske. Han läste överskriften och blev likblek. ”Till dig – och med sådana ord!” Därpå ögnade han igenom de första raderna och tittade hastigt efter underskriften. ”Alltså *han!*” mumlade han. ”*Honom* skulle jag inte ha misstänkt.” Sedan läste han vidare. Ögonen trängde nästan ut ur sina hålor, handen som höll i brevet darrade, man kunde se på mannen hur han led. ”Vad?” skrek han till vid något ställe, med en förskräckt, hes röst. ”Vad – är det sant?” Han preciserade sig inte. Hon gled ner på golvet och klamrade sig fast vid hans knä. Så läste han brevet färdigt. Sedan kastade han det på bordet och böjde sig ner mot henne. ”Res dig upp”, befallde han, ”sätt dig!” Hon lydde. ”Bara en sak”, sade han och ställde sig framför henne, ”jag vill bara veta en sak. Den kristne skriver att du älskar honom också... det är inte sant, där ljuger han?! Chane, den kristne ljuger?!”

Hon böjde sitt huvud djupt, djupt. ”Döda mig”, sade hon tyst men med stadig röst, ”döda mig om jag förtjänar det, men han har skrivit sanningen.”

Nathan ryckte häftigt till. Det fanns en hemsk förödelse i hans annars så milda och lugna drag. ”Sanningen?” väste han. ”Och du är kvar i mitt hus, äktenskapsbryterska?!”

Hon reste sig upp. Hon var fruktansvärt blek, det blixtrade i hennes ögon. ”Nathan!” ropade hon. ”Jag svär vid min döda mor, i dag rörde han vid min hand för första gången!”

Han gav upp ett gällt skatt. ”Och om jag tror dig, än sen?! Ska vi dela upp dig mellan oss, kroppen åt mig och själen åt honom?! Har inte också din själ vigts vid mig? Och om du bara kunde ge mig din kropp, varför tog du mig till man?”

Hon kom närmare honom och lät händerna, som hon hållit lyfta i en bedyrande gest, slappat sjunka ner. Det fanns någonting hemskt i blicken

från hennes ögon och hemskt lät det när hon tyst, dovt och hotfullt sade: ”Nathan, var inte för hård. Min kropp styr jag över med min vilja och jag värnar din rätt! Men över min själ har jag ingen makt. Make, reta mig inte till det yttersta, jag lider fruktansvärt ändå! Varför jag blev din hustru, frågar du?! Ack, har ni då någonsin frågat mig vad som är *min vilja*?!”

Ordet måste ha träffat honom hårt, mycket hårt. Han såg på henne, tog ett steg tillbaka och blev tyst. Sedan uppstod en lång tystnad mellan dem. Efter de där orden hade hon sjunkit ihop, bruten, och hon gömde sitt huvud i vilobäddens kudde, han gick hastigt fram och tillbaka. Sedan blev han plötsligt stående framför henne och sade tyst: ”Gå – vi ska prata om det i morgon!”

Hon stapplade ut ur rummet.

Han reglade dörren och började återigen gå fram och tillbaka i rummet. En gammal tjänarinna kom och knackade; hon kom med kvällsmaten. Han avvisade henne. Hon gick knotande därifrån och han hörde hur hon sade till kokerskan: ”Här i huset råder en himmelsskriande förvirring. Herrn låser in sig i vardagsrummet och frun i sovrummet. Ingen av dem vill äta något.”

På mannens kinder steg skammens heta rodnad. ”Tjänstefolket märker det redan”, tänkte han, ”snart kommer hela världen att märka det! Åh, vår gamla Jütta har rätt, en himmelsskriande förvirring har drabbat mitt hus! Och endast Gud kan hjälpa, endast Gud allena, jag känner inte till någon utväg.”

Han kastade sig på vilobädden och slöt ögonen och funderade över hur allt detta kunnat hända. Det jagade upp honom – han kunde inte vila när det stormade så vilt i honom. ”Endast Gud kan hjälpa?” frågade han sig och började åter att oavbrutet gå fram och tillbaka i det öde, upplysta rummet. ”Det har varit ett dåraktigt ord. Gud är inte skyldig att

alltid göra ett under åt oss. Vad kan Gud göra? Han kan låta honom dö, eller mig. Är det en lösning?!”

Han pressade den glödande pannan mot fönsterrutorna och stirrade ut i den vilda, regniga natten. ”Jag ägde skatten”, sade han tyst, ”jag ägde den och anade inte att det var en skatt tills en annan kom som bättre förstod sig på det. Jag – jag förtjänar kanske detta...

Förtjänar?” han gav till ett vilt skrik. ”Nej, nej! Är hon inte min hustru? Har hon inte lovat mig trohet? Min – min är hon, min egendom. Och den som stjal henne från mig är en feg tjuv!...

En feg tjuv – *han*! Annars är han en sådan hederlig man, oförvitlig och duktig. Honom kan jag knappast tro något dåligt om. Hon alltså, endast hon. *Hon* är synderskan. Men var hon då verkligen min, min egendom?! Är då en kvinna en sak som man äger likt ett smycke eller ett hus? Har hon inte en fri vilja? Och frågade vi henne den gången vad hon ville?

Den gången begicks ett brott”, skrek han plötsligt till igen. ”Det som nu sker är bara den rättvisa vedergällningen för det där brottet. Den gången hade jag ingen skuld. Inte hon heller. Och sedan fortsatte vi att leva i renhet och fläckfritt under långa år. Men nu har ändå skammen kommit över oss, vedergällningen för synden. Vem åtar sig gottgörelsen?”

Han gick till bordet. ”Kan jag skilja mig från henne? Det kommer att göra mycket ont i hjärtat – men jag frågar inte efter mitt hjärta. Jag frågar inte efter mig själv; men får jag göra det mot Gud och lagen?! Får jag låta ett judiskt barn, får jag låta *min hustru* lämna mitt hus för att gå bort och bli käreasta åt den kristne eller själv en kristen? Får jag tillåta att vårt namn på så sätt behäftas med skam, vår Guds namn?” Han räta-de på sig och sträckte händerna liksom bedyrande mot himlen: ”Och

om mitt och hennes hjärta brister – över Ditt namn skall ingen skam komma, inte över Ditt namn, min Herre och Gud.”

Så lät han plötsligt handen raskt sjunka och han tystnade. ”Har inte skammen redan kommit över Ditt namn?” väste han tyst. ”Har hon inte sträckt ut sina händer över dessa ljus i mitt hus och bönfallit Dig, med den kristnes bild i sitt hjärta? Är inte det också en fruktansvärd synd? Och kan det vara Din vilja att en sådan synd varar ännu längre, hela vårt liv? Kan du vilja det, min Herre och Gud?!”

Sedan slog han händerna för ansiktet och stönade ur djupet av sitt hjärta. ”Jag finner ingen utväg”, stönade han. ”Hjälp Du mig, min Gud! Du har kungjort Din vilja genom Dina präster och vise män. Jag ska rådfråga lagen.”

Han gick fram till bokskåpet, öppnade det och tog ut en av de stora folianterna. Bakom den föll en liten tunn bok till golvet. Han tog ingen notis om det, han bar folianten till bordet, slog upp den och började läsa.

Han läste mycket länge på de olika ställena. Sedan skakade han på huvudet och slog häftigt igen boken och reste på sig. Han lade sin knutna näve på bokens pärm. ”Lagen räcker inte till”, sade han dystert, ”lagen känner inte till något om mitt fall. ’Hon skall stenas’, säger den äldre lagen, och Talmuds lag säger: ’Döda henne om ni kan det i enlighet med lagarna i det land där ni bor. Om ni inte kan det, så skall hon stötas bort från sin makes hus och återvända till sin faders hus, och denne skall straffa och tukta henne så som han behagar. Hon skall vara ärelös och rättslös, utesluten från varje arv och släktens alla barmhärtiga gärningar. Hennes namn skall inte nämnas.’ Lagen passar inte!” upprepade han. ”Hon har inte syndat på något lågt sätt, hon har värnat min rätt såvitt det stod i hennes förmåga. Hennes kropp var min – hon har

bevarat den ren åt mig. Hennes hjärta – jag har aldrig åtrått hennes hjärta. Lagen passar inte. Men vem visar mig en högre lag?!”

Han suckade djupt och sköt åter in folianten på dess plats. När han skulle stänga dörren till bokskåpet, gick det inte – en liten bok hade kommit i kläm. Han böjde sig ner och tog upp den. Han kände sig sällsamt berörd av att åter se den där lilla tyska boken som han i sin ungdom, i hemlighet, läst så ofta och så mycket i. Den där lilla boken som han aldrig helt förstått och som han ändå gång på gång gärna gripit efter eftersom hans hjärta rördes så sällsamt vid läsningen. Den lilla boken med dikter av Friedrich Schiller som han inte hade sett på många, många år och som han råkade på just nu, i denna tunga, mörka stund...

Han satte sig vid bordet, slog upp boken och började läsa. Hans ungdom blev åter levande för honom och han mindes hur han hade läst just det där avsnittet vid ekarna och ett annat i hemlighet i källaren medan han höll uppsikt över faderns arbetare. Men sedan blev själva innehållet i den lilla boken åter levande och – det var sällsamt! under den tid som gått hade han inte lärt sig något nytt, på sin höjd de olika vinsorterna, och ändå förstod han nu långt mer av de här dikterna än han gjorde på den tiden. Och det han förstod grep honom djupt, eftersom det var så helt annorlunda jämfört med det som han annars hörde, läste och tänkte, så helt annorlunda. Om det var bättre eller sämre, det grubblade han inte över, men eftersom han återigen kände en stilla rörelse i hjärtat och krampen som hållit det i sitt grepp släppte, så kunde det säkerligen inte vara något dåligt...

Han reste sig upp och gick fram och tillbaka i det sabbatsmyckade rummet och uttalade viskande bokens ord för sig själv. Det var mycket stilla runt honom, endast de många stearinljusen knastrade tyst och emellanåt slog en ensam regndroppe mot fönstren...

Den långa, långa höstnatten gick mot sitt slut. Regnet hade upphört, söndertrasade av vinden drev de sista molnen ännu fram på den mattgrå himlen. Morgonrodnaden började glimma i öst och kastade sitt förskönnande skimmer över det sorgsna, höstaktiga slättlandet.

Också i Nathan Silbersteins vardagsrum trängde morgonrodnaden in. Den fann honom ännu i vakande tillstånd. Men han gick inte omkring längre, han viskade inte längre, stum och tyst stod han vid fönstret med ansiktet vänt mot öster. Och morgonrodnaden spelade över detta bleka, utvakade ansikte som nu återigen var lugnt, milt och klart. Det var den mildhet och klarhet som inträder efter ett fast och riktigt beslut. Eftersom han hela tiden höll sitt ansikte vänt mot öster och ögonen liksom strålade så var han förmodligen i färd med att be. Men inte med läpparna. Han kunde ha stått så länge, sedan flera timmar. Han hade förmodligen mycket på hjärtat som han uttalade inför Gud i den där stilla morgontimmen.

Nu vaknade husets övriga invånare. Bland tjänarna och pigorna uppstod ett viskande – de visste att något hade hänt denna natt, även om de inte var klara över vad det var. Sedan kom Chane ut från sovrummet, blek, med utvakade och rödgråtna ögon. Med sänkt huvud gick hon förbi Nathan.

Han talade till henne. ”Chane”, sade han milt och lugnt, ”jag har fattat mitt beslut. Jag hoppas att det blir bra för dig och – och för *honom*! Och vad mig beträffar, vår Gud är en barmhärtig Gud, han kommer inte att överge mig.”

Det sista sade han mycket tyst, hon kunde knappt uppfatta det. Hennes ansikte fick en purpurrod färg, men hon svarade inget. Sedan gick hon ut och efter ett tag kom hon med frukosten till honom.

Och sedan gick de båda med varandra till bönhuset, och den som såg dem gå på det viset kunde inte ana vad som försiggick inuti dem. Kan-

ske har två människor aldrig tidigare bett så innerligt till Gud som Nathan och hans hustru den där sabbatsförmiddagen. Deras själar låg i stoftet och bönföll om styrka och uppbyggelse.

”Gudskelov – det är inget”, sade den gamla Jütta till de andra pigorna, när de äkta makarna i all stillhet kom hem från bönhuset och intog middagen tillsammans. Men efter maten sade Nathan till Chane: ”Det som *måste* fullbordas, fullbordas bäst om det sker snabbt. Var vid gott mod, jag ska gå till *honom* och tala med honom. Om en timme får du klart besked.”

Sedan gick han upp till andra våningen, till distriktsdomarens våning. Herr von Negrusz satt i denna stund vid sitt skrivbord och blev mycket blek när han såg den älskade kvinnans make stiga in. Han fruktade förmodligen en obehaglig scen. Men Nathan förblev lugn och efter att ha hälsat hövligt sade han: ”Herr distriktsdomare, ni vet varför jag kommer till er, ty ni har blivit blek. Ni har skrivit det här brevet till min hustru. Jag vill svara er på det. Men innan dess bara en fråga: Varför har ni gjort det? Står inte budet: ’Du skall icke hava begärelse till din nästas hustru’ skrivet också för er?”

Distriktsdomaren såg honom lugnt i ögonen. ”Ja!” svarade han. ”Det är en synd. Men jag älskar er hustru. Det är allt. Mer har jag inte att säga som ursäkt.”

Nathan nickade. ”Det gläder mig att ni svarar så öppet. Svaret är också helt tillräckligt och jag har inget att invända mot det. Och nu ska jag också ge er besked rörande ert brev. Min hustru älskar också er. Därför kan hon inte längre förbli min hustru och jag ska ombesörja skilsmässan. Hon kommer att bli fri. Men vad händer sedan, herr distriktsdomare?”

”Sedan gifter jag mig med henne”, svarade denne jublande.

Nathan såg honom i ögonen med en lugn och genomträngande blick. ”Bra!” sade han. ”Jag tvivlar inte på att ni vill det. Ty ni är en hederlig man. Men ni är ämbetsman, kristen, av adlig härkomst. Hon är en judisk kvinna. Ni är bildad, det är inte Chane. Ni har också hänsyn att ta. Kanske låter ni er styras av hänsynen och störtar bara kvinnan i vanära och olycka. Det måste jag förhindra, ty Chane var min hustru, och i samma stund som affären med er blir uppenbar kommer hennes far och hela församlingen att vända sig bort från henne och hon kommer att vara helt övergiven. Och då måste jag ta mig an Chane, eftersom jag – men det angår inte er. Därför säger jag er en sak, kort och klart: Om ni inte gifter er med Chane, *så dödar jag er, så sant mig Gud hjälpe!* Ni är herr distriktsdomare, jag är bara en jude. Ni har hundrafaldiga sätt att göra mig maktlös. Men mitt ord kommer jag ändå att hålla!”

Distriktsdomaren hade blivit blek och höjde handen liksom bedyrande. Men Nathan avbröt honom tvärt: ”Svär inte! Håll ert ord så att jag inte behöver hålla mitt. Under de närmaste dagarna äger skilsmässan rum. Om ni önskar att Chane bor kvar i mitt hus lite längre, så har jag ingenting emot att så sker under några veckor. Men än en gång! Om Chane om två månader inte är er hustru, så är ni en död man. Lev väl!”

Sedan gick han hem och sade till sin hustru: ”I morgon ska vi gå till rabbin och förklara att vi hyser en oövervinnelig motvilja mot varandra. Det är den enda grunden på vilken han genast måste bevilja oss skilsmässa. Den kristne har lovat att gifta sig med dig. Om han inte menade allvar med det tidigare, så kommer han att göra det nu...”

”Nathan!” ropade hon och gled ner till hans fötter och översköljde hans hand med kyssar och tårar. ”Nathan! Vilken god människa du är!”

”Nej!” sade han. ”Det är inte fråga om någon vidare godhet, det är bara plikt. Jag sonar en skuld, som visserligen inte är min. De förde oss samman och frågade inte om vi tyckte om varandra. Det var en synd

och den har straffat sig. Ty jag älskar dig, även om jag insåg det först i går, men du älskar inte mig utan en annan. Ska jag förvägra dig denna lycka? Varje människa har ju rätt att vara lycklig. Då sonar jag nu hellre den gamla, den första försyndelsen. Så ligger det till – du ser att det inte alls är fråga om någon godhet från min sida. Bara en sak tynger min själ: Du avfaller från vår tro och jag bidrar till det. Men jag har bönfallit Gud om förlåtelse så mycket att jag hoppas att han kommer att förlåta mig. Han ser mitt hjärta, han vet ju: jag har inget val...”

Det återstår inte så mycket att berätta.

Efter några dagar hade Nathan genomfört skilsmässan och några veckor senare blev Chane distriktsdomarens hustru. Inte på år och dar hade någon händelse väckt ett sådant väldigt uppseende i trakten som denna. Otaliga förbannelser, avund och missunnsamhet följde paret, och till och med de som var välvilliga skakade på huvudet över det sällsamma förbundet.

Ni vet att förbannelserna har visat sig maktlösa, och farhågorna ogrundade. Ni vet att Chane, att fru Christine von Negrusz, lycklig maka och mor, bor i samma hus framför vars tröskel Esther Freudenthal måste dö eftersom hon älskade en kristen. Denna gång visade sig kärleken starkare än tron. Den visade sig vara nästintill undergörande. Ty den har inte bara undanröjt alla hinder utan också – trots alla ogynnsamma förhållanden, trots makarnas olikhet – gjort det nya äktenskaps förbund vackert, fredligt och starkt. Det var just den äkta kärleken, och den är ju också undergörande och allsmäktig, likt Gud som genom den benådar utvalda hjärtan.

Endast en skugga faller över Christines lycka. Det är inte den omständigheten att fru Emilie knappt bevärdigar sig att hälsa på henne eller att de tre döttrarna till föreståndaren för skattekontoret – med tiden

har de blivit riktigt gamla och gröna – vänder ryggen åt henne om de av en tillfällighet skulle mötas. Det är inte heller det fräcka, förtroliga leendet med vilket herr von Bolwinski viskar till henne varje gång de träffas: ”Jag var den som märkte det först, hohoho!” Det finns en verklig skugga i hennes ljusa tillvaro. Det är faderns agg, som förmodligen kommer att upphöra först när den gamle, ensamme, förbittrade mannen sluter ögonen och går in i den eviga sömnen.

Nathan har bemödat sig om att avlägsna också detta bekymmer från hennes hjärta, men han har inte lyckats. Han ger dock inte upp hoppet utan besöker den gamle mannen varje gång han återvänder till Barnow. Det sker bara några få gånger om året och besöken är alltid korta. En kusin sköter affären i den lilla staden åt honom, han själv befinner sig nästan alltid på resor som för honom mycket långt bort, ända till Italien och södra Frankrike. Han är inte längre någon liten köpman utan den förste vingrosshandlaren i trakten.

Han har förblivit ogift. En gång hette det att han förlovat sig med en vacker, rik flicka från Czernowitz. Men det blev ingenting av. Varför? Det vet endast en människa på denna jord, fru Christine.

Det var den enda gången de hade talat med varandra sedan hon lämnat hans hus. Ty med distriktsdomaren talar Nathan ofta och obesvärat, och under de dagar då han är hemma vistas de båda småpojarna nästan mer i affären än uppe hos sin mor, men med Christine har han undvikit varje återseende. Bara en gång, av en tillfällighet, just när det där ryktet var i svang bland folk, råkade de mötas. De båda pojkarna satt hos Nathan på träbänken i farstun och gladdes sig över de fina presenterna som han haft med sig åt dem. De blev borta länge och modern kom själv ner för att hämta dem. De sprang jublande fram till henne, visade sakerna för henne och tog henne till köpmannen.

Så stod de båda för första gången på länge återigen mittemot varandra. ”Jag tackar er, herr Silberstein”, började hon tvekande, men sedan korrigerade hon sig med detsamma och upprepade: ”Jag tackar dig, Nathan – vad snäll du är mot barnen!”

”De är så snälla pojkar”, svarade han besvärat. ”Det gläder mig mycket, mycket att det går så bra för dig, Chane.”

”Ja”, svarade hon, ”jag är mycket lycklig. Och... du?”

”Tack”, sade han, ”affärerna går bra.”

”Och så”, sade hon, ”hörde jag nyligen något som gladdde mig mycket – om Czernowitz.”

”Åh, det är inget med det”, slog han ifrån sig.

”Varför?” frågade hon. ”Det lär vara en vacker, hederlig flicka.”

Han såg på henne, sedan tittade han ner i golvet och en högröd färg flammade över hans manliga ansikte. ”Jag kunde inte förmå mitt hjärta till det”, sade han tyst.

Också sedan denna stund har återigen år förflutit och Nathan är nu den rikaste mannen i trakten. Hela världen förundras över varför han arbetar så rastlöst, han som ju inte har någon att försörja. Men på sådana frågor brukar Nathan svara att han vet vem han arbetar för...